

УДК 316.614.4 – 057.875

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-51>

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID [0000-0001-5274-574X](https://orcid.org/0000-0001-5274-574X)

Iryna_zhadan@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ: БАЖАНЕ І РЕАЛЬНЕ

Актуальність представлено у статті дослідження зумовлена запитом суспільства на визначення та активізацію детермінант розвитку громадянської компетентності молоді.

Метою дослідження було визначення ієрархії компетентностей, які зумовлюють готовність студентської молоді до партиципації і здобуття суспільних благ ціною обмеження власної вигоди або й відмови від неї, та встановлення їх відповідності критеріям компетентного громадянства.

Методи дослідження. Дослідницький інструментарій (методика семантичного диференціала) розроблено на основі авторської моделі соціально-психологічних чинників розвитку громадянської компетентності, виокремлених показників та індикаторів ціннісних, ставленнєвих, когнітивних, мотиваційних детермінант.

За результатами дослідження визначено структуру та ієрархію здатностей які зумовлюють готовність молоді до партиципації (здатності до рефлексії, до відповідальної участі, до соціальної взаємодії; тактичні і стратегічні здатності; здатності до аналізу та оцінювання ситуації, до визначення і дотримання меж). З'ясовано, що готовність молоді до партиципації виявляється в ситуаціях, які передбачають отримання певної вигоди з мінімальним ризиком програшу. Переважна більшість респондентів не готова долучатися до громадських ініціатив, спрямованих на промоцію чи обстоювання ідеї. Виявлено, що понад третину майбутніх педагогів ще не визначилися щодо цінності солідарності і меж дозволеного для громадян; мотивації і практик громадянської участі; досвіду досягнення і раціонального оцінювання інформації.

Зроблено **висновки:** а) про зумовленість розвитку громадянської компетентності молоді дискурсом громадянства і громадянськими практиками, які продукуються соціальним середовищем (родинним, освітнім, медійним,

економічним, політичним тощо); б) про невідповідність практик і пропозицій молодіжного дискурсу громадянськості критеріям компетентного громадянства.

Практична значущість отриманих результатів вбачається у можливості застосування їх для коригування впливів соціального середовища на розвиток громадянських компетентностей майбутніх педагогів.

Ключові слова: громадянська компетентність; соціальне середовище; кваліфікаційні характеристики; готовність до партиципації.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF CITIZENSHIP COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS: EXPECTATIONS AND REALITY

Iryna V. Zhadan

PhD in Psychology, senior researcher,
Head of the Laboratory for Psychology of Youth Political Behavior,
Institute of Social and Political Psychology National Academy
of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID [0000-0001-5274-574X](https://orcid.org/0000-0001-5274-574X)
Iryna_zhadan@ukr.net

Background and purpose. The study presented in the article reflects the need of the society to identify and activate the determinants of youth citizenship competence developments. The article focuses on the results of the empirical research on socio-psychological peculiarities and factors of student citizenship competence development.

The purpose of the study was to determine the hierarchy of the competences which provide for student readiness to participate and to reach social well-being at the expense of restriction or even rejection of one's own benefit. The study also aimed at exploring how those competences meet the criteria of competent citizenship.

Research methods. The research instrument (SD method) was developed on the basis of the author's model of socio-psychological factors of citizenship competence development, indicators of value, attitudinal, cognitive and motivational determinants identified by the author.

Findings. The outcome of the study is a determined structure and a hierarchy of abilities which provide for youth readiness for participation (ability to reflect, to participate in a responsible manner, to interact in a society; tactical and strategic abilities; ability to analyze and evaluate a situation, to determine and keep boundaries). Youth readiness for participation is manifested in the situations where one can gain a certain benefit with a minimal risk of loss. The majority of the respondents are not ready to be engaged in the civic initiatives aiming at promoting or defending an idea. More than one third of the future teachers are ambiguous on the solidarity value as well as citizens' freedom boundaries, motivation and practices of civic participation, and experience of obtaining and rational evaluation of information.

The author of the article makes the following conclusions: a) youth citizenship competence development is determined by the discourse of citizenship and citizenship practices produced by the social environment (family, education, media, economic and political and other areas); b) practices and propositions of the youth citizenship discourse do not meet the criteria of competent citizenship.

Practical application of the results. The obtained results can be applied in the course of regulating the impact of the social environment on development of future teachers' citizenship competences.

Keywords: citizenship competence; social environment; qualification characteristics; readiness for participation.

Постановка проблеми. Наукові дослідження, присвячені емпіричному обґрунтуванню чинників розвитку громадянської компетентності молоді, зосереджені переважно на дидактичних, виховних чи медійних умовах та/або технологіях формування окремих компетентностей. Цілісного аналізу соціально-психологічних детермінант громадянської компетентності молоді, яке б дало змогу скласти уявлення не лише про перелік, а й про структуру здатностей до компетентної громадянської участі, наразі не здійснювалось.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. На попередньому етапі розроблення проблеми нами було запропоновано теоретичну модель соціально-психологічних чинників громадянської компетентності (Жадан, 2020), побудовану на основі узагальнення результатів наукових досліджень (Равен, 2002; Трофимова, 2015; Чулкова, 2014; Жадан, Краснякова, Позняк, & Скар, 2019). Як компоненти моделі визначено: а) особистісні якості, які зумовлюють набуття кваліфікаційних характеристик – здатностей і готовностей до компетентної громадянської поведінки; б) детермінанти їх розвитку, основними з яких, за нашим задумом, є дискурс громадянства і громадянські практики, що продукуються соціальним середовищем (родинним, освітнім, медійним, економічним, політичним тощо).

Ми виходили з припущення, що громадянські здатності зумовлюються відповідними конфігураціями якостей, сформованих у процесі соціальної взаємодії, і конвертуються в готовність лише тоді, коли ситуація оцінюється особистістю як значуща для неї/групи/спільноти. На етапі теоретичного пошуку до складу моделі було включено 9 здатностей і 5 готовностей, які визначають ефективність громадянської поведінки в різних сферах громадянської взаємодії. Відтак постало завдання верифікації розробленої моделі, уточнення структури та ієрархії її компонентів.

З огляду на обмеженість ресурсів ми не мали змоги розробити інструментарій, який дав би змогу дослідити особливості впливу соціального середовища на розвиток кожної з кваліфікаційних ознак громадянської компетентності. Відтак, узагальнивши результати досліджень дискурсу та практик громадянськості, які проводилися нами раніше, а також дані емпіричних розвідок з цієї проблеми вітчизняних та зарубіжних науковців, ми обрали з переліку кваліфікаційних характеристик найбільш проблемні і значущі для сучасного етапу розвитку громадянського суспільства в Україні: готовність до партиципації (участь в управлінні, вирішенні проблем, співробітництво) та готовність до здобуття суспільних благ ціною обмеження або й відмови від власної вигоди.

Наступним кроком було створення емпіричної моделі дослідження, яка містить перелік показників та індикаторів особистісних якостей, що зумовлюють набуття відповідних здатностей, а також індикаторів, які дають змогу виявити мотиви партиципації і спрогнозувати умови, за яких здатності конвертуються у готовність до дії (Жадан, 2020). Обираючи параметри аналізу громадянського дискурсу соціального середовища, ми спиралися на підхід до виокремлення бінарних опозицій дискурсу, запропонований J. Alexander (2001).

Мета статті – визначити ієрархію компетентностей, які зумовлюють готовність студентської молоді до партиципації та здобуття суспільних благ ціною обмеження власної вигоди або й відмови від неї, оцінити їх відповідність критеріям компетентного громадянства.

За результатами дослідження передбачається:

1) визначити структуру та ієрархію здатностей, які зумовлюють готовність до партиципації та готовність до здобуття суспільних благ ціною обмеження власної вигоди або й відмови від неї;

2) оцінити ступінь відповідності критеріям компетентного громадянства практик і пропозицій молодіжного дискурсу громадянськості;

3) виявити найбільш контрверсійні пропозиції дискурсу і практик громадянської взаємодії, які ускладнюють розвиток компетентності молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дизайн дослідження вибудовувався з урахуванням методичних засад, показників та індикаторів, представлених у моделі емпіричного дослідження (Жадан, 2020). Індикатори показників громадянської компетентності були визначені у формі бінарних опозицій, релевантних протилежним полюсам ціннісних, ставленнєвих, когнітивних, мотиваційних преференцій громадян. Оскільки один з полюсів відповідає уявленням

про компетентну громадянськість, за такого підходу ми отримали відразу й орієнтовну критеріальну модель громадянської компетентності. Відповідно до виокремлених індикаторів та з огляду на результати досліджень дискурсу і практик громадянськості (Жадан, 2020), положення концепції розвитку громадянської компетентності, уявлення про норми партисипаторної демократії було відібрано судження щодо різних аспектів громадянської участі. Дискурс громадянськості репрезентують судження щодо різних аспектів громадянської участі/неучасті та готовності поступитися особистим заради спільного блага. Індикатори громадянських практик обиралися з опертям на проблемні ситуації сьогодення (зокрема пандемія COVID-19).

Для кожного з показників визначено 7-8 індикаторів-суджень, які було об'єднано в шкалу СД. Респондентам пропонувалось оцінити кожне із суджень за шкалою, на одному з полюсів якої було «зовсім не згоден», а на протилежному – «цілком згоден». Первинний варіант анкети містив 106 суджень. За результатами апробації отриманий масив даних було проаналізовано на предмет внутрішньої валідності. Виявилось, що оцінки респондентами 37 пар суджень/практик мають тісний кореляційний зв'язок на рівні не менше 0,05, що свідчить про їхню семантичну однорідність. Відповідно, опитувальник було доопрацьовано, і в остаточній версії він містив 69 індикаторів.

Участь у дослідженні взяли 178 респондентів – студентів вишів, які готують фахівців для системи освіти. Отриманий масив даних було опрацьовано із застосуванням методів математичної статистики, зокрема кореляційного, факторного і кластерного аналізу.

Згідно з дослідницьким задумом, отриманий масив даних щодо ціннісних, ставленневих, мотиваційних, когнітивних та ідентифікаційних преференцій молоді репрезентує простір інтерпретацій пропозицій та практик соціального середовища і релевантний дискурсу громадянськості майбутніх педагогів.

Основні числові характеристики отриманої вибірки дають змогу скласти уявлення про те, якою мірою респонденти поділяють судження, які репрезентують смисли громадянськості (середні значення), наскільки однорідними є оцінки респондентів за кожним з індикаторів (показники дисперсії, коефіцієнтів кореляції і коефіцієнтів варіації).

Найбільш контрверсійними (найвищий коефіцієнт варіації) виявились оцінки щодо суджень:

– Заробити під час карантину, піднявши ціни на засоби захисту чи доставку продуктів, – це нормальна бізнесова практика (цінності солідарності в розрізі економічної компетентності);

– Не варто витрачати час і зусилля на участь в акціях, які не дають (прямо чи опосередковано) матеріальної вигоди (мотивації залучення: матеріальні/нематеріальні);

– Карантинні обмеження, які порушують конституційні права людей, можна ігнорувати (практики солідарності в контексті законності);

– Кожен має право виносити судження, і доводити їхню правдивість не обов'язково (когнітивні настановлення на прийняття інформації, яка підтверджує власні припущення);

– Якщо інформація відповідає очікуванням, їй можна довіряти (когнітивні настановлення на критичний аналіз ситуації: критичний аналіз як звичний алгоритм оцінювання інформації);

– Цілком нормально для захисту інтересів (своїх чи групи) використовувати всі доступні способи (мотивації активності: прийнятні/неприйнятні);

– Громадську активність виявляють люди, які мають багато вільного часу (мотивація самоорганізації вільного часу);

– Об'єднуючись з іншими задля вирішення проблем, витрачаєш занадто багато зусиль і часу на узгодження (позицій, інтересів, дій тощо) (цінності солідарності: співпраця/автономність);

– Поки не доведено, що посадова особа порушила закон, вона заслуговує довіри (практики соціальної довіри);

– Дотримання всіх вимог під час карантину свідчить про довіру до влади, яка його запровадила (мотивації законслухняності);

– Той, хто прагне досягти лише особистих чи лише групових цілей, не відчувається щасливим (практики досягнення: орієнтація на індивідуальний інтерес чи спільне благо);

– Більшість людей, які виявляють громадянську активність, прагнуть домінувати і диктувати свою волю (цінності співробітництва: прагнення/відмова від домінування);

– Суперництво, протистояння – це нормально, лише так можна щось змінити на краще (цінності соціальної солідарності: антагонізм);

– Більшість українців дотримуються вимог карантину, бо усвідомлюють, що запроваджені обмеження спрямовані на спільне благо (цінності солідарності: орієнтація на спільне благо);

– Якби влада свідомо не нагнітала страх і тривогу, вдаючись до надмірних заборон, українці значно менше дотримувались би правил карантину (цінності співробітництва: практики відвертості);

– Більшість людей поведуться зазвичай чесно (ставлення: соціальна довіра, очікування, що інші теж поведуться чесно і відповідно до норм);

– Більшість суспільних проблем насправді мають прості рішення (когнітивні настановлення на рефлексивний аналіз ситуації: прагнення швидких рішень).

Отже, можемо констатувати, що *найбільш суперечливими є пропозиції дискурсу соціального середовища, які репрезентують цінності і практики солідарності і співробітництва, мотивації (залучення, активності, законослухняності) та когнітивні настановлення на критичний аналіз ситуації.*

Понад третину респондентів не змогли визначитися щодо кожного четвертого запропонованого судження (обирали відповідь «наскільки поділяю, настільки й не поділяю»). Це можна пояснити, з одного боку, браком у молоді інтересу до проблем, яких стосуються ці судження, а з другого – недостатньою їх артикуляцією в середовищі соціальної взаємодії. Серед таких тем: цінності солідарності і меж дозволеного для громадян; мотивації і практики громадянського залучення; практики досягнення і раціонального оцінювання інформації.

Факторний аналіз отриманих даних здійснювався за допомогою центроїдного методу. Було отримано 8 факторів, при цьому до останніх двох увійшли судження з факторною вагою, меншою ніж 0,4. Відповідно до факторної моделі ми їх не включали.

Отримана модель із 6 факторів описує 80,1% сумарної дисперсії:

Ф1 (внесок у сумарну дисперсію 15,5%) – Здатність до рефлексії (когнітивних настановлень і практик аналізу ситуації, практик активності, соціальної відповідальності);

Ф2 (14,7% сумарної дисперсії) – Здатність до відповідальної участі (ставлення і мотивації залучення);

Ф3 (13,6% сумарної дисперсії) – Практики соціальної взаємодії (рефлексії, оцінювання, активності);

Ф4 (13,0% сумарної дисперсії) – Здатність до тактичної і стратегічної взаємодії під час вирішення суспільних проблем (цінності співробітництва (відмова від маніпуляцій, відвертість); усвідомлення здатності бути причиною змін; мотивації залучення, досягнення спільного блага; когнітивні настановлення);

Ф5 (12,2% сумарної дисперсії) – Здатність до аналізу та оцінювання ситуації (цінності законності, підзвітності, відкритості, співробітництва (соціальний капітал); мотивації залучення (раціональні/ірраціональні), суб'єктна ідентичність);

Ф6 (11,1% сумарної дисперсії) – Здатність до визначення і дотримання меж (законного/незаконного, прийнятеного/неприйнят-

ного, співпраці/автономності, можливого/неможливого, раціонального/іраціонального тощо).

Отримана шестифакторна модель загалом підтверджує висунуту гіпотезу щодо зумовленості кваліфікаційних ознак певною конфігурацією якостей особистості. Перший, другий, четвертий і п'ятий фактори репрезентують ті здатності, які були включені до теоретичної моделі соціально-психологічних чинників громадянської компетентності. Третій фактор – *Практики соціальної взаємодії* (рефлексії, оцінювання, активності) – також представлений у моделі, хоч і не на такому рівні узагальнення. Імовірно, варто долучити до переліку здатностей компонент досвіду як окремий конструкт. Дещо несподіваним в емпіричній моделі виявився шостий фактор, який дістав назву *Здатність до визначення і дотримання меж* (законного/незаконного, прийнятного/неприйнятного, співпраці/автономності, можливого/неможливого, раціонального/іраціонального тощо). У теоретичній моделі цей компонент не знайшов відображення, водночас не можна не погодитися з тим, що усвідомлення необхідності таких меж і здатність визначити їх для себе, інших, груп і спільнот, влади є ознакою громадянської компетентності особи. Тому вважаємо за доцільне доповнити теоретичну модель виявленою кваліфікаційною ознакою

Наступним кроком було встановлення відповідності перелічених здатностей і практик молоді критеріям компетентного громадянства.

Здатність до рефлексії ми оцінювали не лише на основі декларованих настановлень на рефлексивний аналіз (ситуацій, практик, меж можливого тощо), а й на основі аналізу досвіду громадянськості. І ось тут маємо суперечливі результати: декларовані настановлення студентства загалом відповідають критеріям компетентного громадянства, тоді як практики свідчать про протилежне. Для прикладу:

– понад 82% респондентів погоджуються з тим, що не можна довіряти тим, хто обіцяє все і швидко, і при цьому близько двох третин опитаних вважають, що більшість суспільних проблем мають прості рішення;

– понад 87% опитаних вважають прогнозування результатів своїх дій ознакою відповідальності, при цьому понад 67% респондентів схильні спочатку діяти, а потім думати, навщо це було їм потрібно;

– близько 90% опитаних погоджуються з тим, що робота над помилками є умовою успішності спільних дій, і водночас понад 77% визнають, що рідко аналізують свої помилки.

Чимало індикаторів рефлексивних практик не увійшли до першого фактора, тобто респонденти не ідентифікують їх як такі, що

пов'язані з відповідними когнітивними настановами. Вочевидь маємо справу з дискретністю (окремішністю, перервністю) рефлексивних компетентностей майбутніх педагогів: загалом адекватні рефлексивні настановлення не втілюються в практики громадянськості, залишаються когніціями і не «виростають» у здатності.

Здатність до відповідальної участі: майбутні педагоги (понад 85% опитаних) декларують ставлення, властиві відповідальному громадянству (діяти лише в законний спосіб, вмотивоване залучення до громадських акцій з усвідомленням цілей і можливих наслідків). Водночас 66,5% респондентів не готові до участі у справах, успіх яких не гарантований, хоч і погоджуються з тим, що ситуація невизначеності створює нові «віконця можливостей». Тобто, навіть усвідомлюючи, що громадська ініціатива з негарантованим успіхом може стати поштовхом до розвитку, молодь відмовляється долучатися до участі в її реалізації.

Практики соціальної взаємодії респондентів як на рівні уявлень, так і на рівні власного досвіду взаємодії не відповідають критеріям компетентного громадянства за більшістю індикаторів (рефлексії, оцінювання, активності). Понад 70% опитаних рідко аналізують свої емоції, ставлення і помилки; не бажають шукати причинно-наслідкові зв'язки між явищами суспільного життя; керуються у своїх діях уявленнями про справедливість, а не нормами закону і не готові працювати на спільне благо без якоїсь винагороди. Троє з чотирьох опитаних мають проблеми з визначенням надійності джерел інформації; кожен четвертий переконаний, що виявляти громадянську активність можна й без розуміння цілей, інтересів сторін, засобів досягнення і можливих наслідків дій, а прозорість ухвалення рішень не є умовою відповідальності за їхні наслідки.

Здатність до тактичної і стратегічної взаємодії під час вирішення суспільних проблем визначається насамперед цінностями співробітництва. Ставлення респондентів до громадських активістів і їхньої діяльності дає змогу скласти уявлення про готовність співпрацювати з ними та мотивації долучення до їхнього пулу. Близько 40% респондентів вважають, що громадські активісти насправді прагнуть влади і матеріальних благ; ще третина припускає, що так і є. Понад 68% опитаних вважають, що громадські активісти вдаються до відвертих маніпуляцій. Кожен другий опитаний вважає, що громадські активісти діють в інтересах тих, хто їх спонсорує; ще 20% припускають, що активісти мають спонсорів і діють в їхніх інтересах.

Ще одна з умов ефективної взаємодії – мотивація її учасників. Згідно з даними дослідження, кожен третій не вважає себе здатним прискорювати чи гальмувати соціальні зміни, фактично відмовляючись

від громадянської участі. Понад дві третини респондентів не готові витрачати свій час і зусилля на постійний контроль за діями влади, до того ж діють ситуативно, без попереднього плану й вибору способів досягнення мети і взагалі налаштовані на швидке вирішення проблем. Кожен четвертий схильний довіряти конспірологічним теоріям. Безкомпромісність і нетерпимість вважають громадянською чеснотою 36% респондентів. Отож навряд чи можна говорити про здатність майбутніх педагогів до компетентної взаємодії під час вирішення суспільних проблем.

Серед індикаторів *здатності до аналізу та оцінювання ситуації* – опертя на вимоги законності, підзвітності, відкритості, співробітництва, раціональна мотивація громадянської участі, усвідомлення себе як суб'єкта соціальних змін. Згідно з даними дослідження, понад третину майбутніх педагогів не усвідомлюють важливість відкритості в ухваленні рішень, не кваліфікують вибіркові пільги для близького до влади бізнесу як корупційні дії, відтак фактично толерують умови і прояви корупції. Дві третини респондентів не пов'язують надмірну емоційність учасників громадських акцій з маніпулятивними впливами. Водночас понад 40% опитаних переконані в тому, що учасники громадських акцій роблять це за гроші і не переймаються тим, кому це вигідно. Якщо додати до цього ще й те, що близько 62% респондентів визнають, що сприймають інформацію, не розрізняючи факти і коментарі, то можна зробити висновок про невідповідність здатності студентства до аналізу та оцінювання ситуації критеріям компетентного громадянства. Достовірно кращий результат маємо за індикаторами цінностей законності (за індикатором уявленя про підзвітність влади) та усвідомлення важливості розгалуженої мережі соціальних зв'язків.

Здатність визначати і дотримуватися меж (законного/незаконного, прийнятного/неприйнятного, співпраці/автономності, можливого/неможливого, раціонального/іраціонального) почасти суперечлива і так само дискретна, як і рефлексивні компетентності. Так, 80% майбутніх педагогів заявляють про свою прихильність щодо ідеї верховенства закону, водночас близько третини опитаних цілком прийнятним вважають захист своїх інтересів усіма доступними способами; близько 60% не оцінюють законність дій посадовців, коли визначають власне ставлення до них; 44% опитаних толерують нагнітання владою страху і тривоги, упровадження надмірних заборон заради дотримання громадянами правил карантину; 77% респондентів декларують нематеріальну мотивацію громадянської активності, водночас кожен третій з підозрою ставиться до людей, які таку

активність виявляють. Прикметно, що кожен другий майбутній педагог не «фільтрує» інформацію, сприймає її, не замислюючись над тим, чому вона була оприлюднена і кому це може бути вигідно.

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що жодна із шести базових соціально-психологічних здатностей молоді не відповідає критеріям компетентного громадянства.

Висновки

1. Результати емпіричного дослідження вказують на зумовленість розвитку громадянської компетентності дискурсом громадянства і громадянськими практиками, які продукуються соціальним середовищем (родинним, освітнім, медійним, економічним, політичним тощо), тож підтверджують теоретично обґрунтовану раніше модель соціально-психологічної зумовленості громадянської компетентності.

2. За результатами дослідження уточнено перелік і вибудовано ієрархію соціально-психологічних чинників громадянської компетентності. Отримана шестифакторна модель підтверджує висунуту гіпотезу щодо зумовленості кваліфікаційних ознак певною конфігурацією якостей особистості. Чотири із шести виокремлених факторів репрезентують представлені у теоретичній моделі здатності: до *рефлексії* (Ф1); до *відповідальної участі* (Ф2); до *тактичної і стратегічної взаємодії під час вирішення суспільних проблем* (Ф4), до *аналізу та оцінювання ситуації* (Ф5). Третій фактор – «*практики соціальної взаємодії*» (рефлексії, оцінювання, активності) – також представлений у моделі, але на нижчому рівні узагальнення. Виокремлений шостий фактор – «*здатність визначати і дотримуватись меж*» (законного/незаконного, прийнятного/неприйнятного, співпраці/автономності, можливого/неможливого, раціонального/ірраціонального тощо) у теоретичній моделі не представлений як окрема здатність, проте кілька показників містять релевантні індикатори.

3. Виявлено дискретність (окремішність, перервність) рефлексивних компетентностей майбутніх педагогів: загалом адекватні рефлексивні настановлення не втілюються в практики громадянськості, залишаються когніціями і не «виростають» у здатність до рефлексії цінностей, цілей, мотивації громадянської активності. Встановлено, що уявлення респондентів про практики соціальної взаємодії і їхній власний досвід таких практик не відповідає критеріям компетентного громадянства. Цінності і практики солідарності і співробітництва, які зумовлюють здатність до тактичної і стратегічної взаємодії, виявилися найбільш суперечливими в громадянському дискурсі майбутніх педагогів.

Перспективи подальших досліджень у визначенні ресурсів та механізмів впливу соціального середовища на розвиток громадянської компетентності майбутніх педагогів.

Список використаних джерел

Даль, Р. (1994). *Проблемы гражданской компетентности*. Взято из <http://www.politnauka.org/library/teoria/dahl.php>

Жадан, І. В. (2020). Соціальне середовище як чинник розвитку громадянських компетентностей: емпірична модель дослідження. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45(48), 50–58. Взято з [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).141](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).141)

Жадан, І. В., (Ред.), Краснякова, А. О., Позняк, С. І., & Скнар, О. М. (2019). *Механізми громадянської і національної самоідентифікації: трансформації комунікативних практик*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Равен, Дж. (2002). *Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация*. Москва: Когито-Центр.

Трофимова, И. Н. (2015) Гражданская компетенция: государственная политика или возможности для гражданина. *Россия реформирующаяся*, 1, 90–112.

Чулкова, Р. Г. (2014). Формирование гражданской компетентности учащегося как актуальная задача современной школы. *Современные проблемы науки и образования*, № 2. Взято из <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12381>

Alexander, J. (2001). The Long and Winding Road: Civil Repair of Intimate Injustice. *Sociological Theory*, 19 (3), 371–400.

[March](#), J. G., & [Olsen](#), J. P. (1995). *Democratic Governance*. Free Press.

Münkler, H. (1997). Der kompetente Bürger. In Ansgar Klein, Rainer Schmalz-Bruns (Hrsg.), *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen* (s. 153–172). Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung.

References

Alexander, J. (2001). The Long and Winding Road: Civil Repair of Intimate Injustice. *Sociological Theory*, 19 (3), 371–400. (in English)

Chulkova, R. G. (2014). Formirovaniye grazhdanskoj kompetentnosti uchashhegosya kak aktualnaya zadacha sovremennoy shkoly [Formation of student civic competence as an urgent task of a modern school]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*, № 2. Retrieved from <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12381/> (in Russian)

Dal, R. (1994). *Problemy grazhdanskoj kompetentnosti*. Retrieved from <http://www.politnauka.org/library/teoria/dahl.php> (in Russian)

[March](#), J. G., & [Olsen](#), J. P. (1995). *Democratic Governance*. Free Press. (in English)

Münkler, H. (1997). Der kompetente Bürger. In Ansgar Klein, Rainer Schmalz-Bruns (Hrsg.), *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen* (s. 153–72). Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung. (in German)

Raven, J. (2002). *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyavlenie, razvitiye i realizatsiya* [Competence in modern society: identification, development and realization]. Moscow: Kogito-Tsentr. (in Russian)

Trofimova, I. N. (2015). Grazhdanskaya kompetentsiya: gosudarstvennaya politika ili vozmozhnosti dlya grazhdanina [Citizenship: public policies or opportunities for a citizen]. *Rossiia reformiruyushhayasya*, 13, 90–112. (in Russian)

Zhadan, I. V. (2020). Sotsialne seredovishche yak chynnyk rosvytku hromadianskykh kompetentnosti: empyrychna model doslidzhennia [Social environment as a factor of civic competence development: an empirical model of research]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 45(48), 50–58. Retrieved from [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).141](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).141) (in Ukrainian)

Zhadan, I. V. (Ed.), Krasniakova, A. O., Pozniak, S. I., & Sknar, O. M. (2019). *Mekhanizmy hromadianskoi i natsionalnoi samoidentyfikatsii: transformatsii komunikatyvnykh praktyk* [Mechanisms of civic and national self-identification: transformations of communicative practices]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)